

Бексултанов Э.А.

КЫРГЫЗ ТИЛИНИН МОРФОЛОГИЯСЫНЫН ИЗИЛДЕНИШ ТАРИХЫ

Бексултанов Э.А.

ИЗ ИСТОРИИ ИССЛЕДОВАНИЯ МОРФОЛОГИИ КЫРГЫЗСКОГО ЯЗЫКА

E.A. Beksultanov

FROM HISTORY OF RESEARCH OF MORPHOLOGY OF KYRGYZ LANGUAGE

УДК: 371:372.4

Макалада кыргыз тилинин морфологиясынын орто мектептин 5-классында окуп-үйрөнүлчү материалдарынын кыргыз тили илиминде изилдениши жөнүндө сөз жүрөт. Бул жерде грамматиканын бир бөлүгү катары морфология эмне экени, анын изилдөө объектиси, изилдөө предмети жөнүндө маалыматтар берилди.

Ошондой эле мында морфологиянын кыргыз тили илиминде изилдениш тарыхы баяндалат. Бул максаттарда окумуштуу-тилчилер: К.Тыныстановдун, С.Давлетовдун, С.Кудайбергеновдун, И.Абдувалиевдин, Т.Садыковдун, А.Акунованын, Г.Эшимбекованын ж.б. илимий эмгектери талдоого алынды. Макала кыргыз тилинин морфологиясынын акыркы 70 жыл аралыгында изилденишиндеги жетишкендиктерди кыскача чагылдыра алды деген ишенимдебиз.

Негизги сөздөр: тил илими, грамматика, морфология, изилдөө объектиси, изилдөө предмети, лексикалык-семантикалык, грамматикалык форма, грамматикалык категория, морфема, уңгу жана мүчө, курамдык бөлүктөр, сөз түркүмдөрү, зат атооч, сын атооч, сан атооч, этиши, окуу материалы.

В статье речь идет об исследовании изучаемые в 5 классе средней школы материалов морфологии кыргызского языка в кыргызском языкознании. Здесь как одной из частью грамматики даны сведения о морфологии, её сущность, объекта исследования и предмета изучения.

Здесь также рассказывается история исследования морфологии в кыргызском языкознании. В этих целях анализированы научные труды К.Тыныстанова, С.Давлетова, С.Кудайбергенова, И.Абдувалиева, Т.Садыкова, А.Акуновой, Г.Эшимбековой и других ученых-языковедов. Мы уверены, что статья смогла кратко отражать достижений в исследовании морфологии кыргызского языка за последние 70 лет.

Ключевые слова: языкознания, грамматика, морфология, объект исследования, предмет исследования, лексико-семантический, грамматическая форма, морфема, корень и аффикс, составные части, части речи, имя существительное, имя прилагательное, имя числительное, глагол, учебный материал.

In article it is about a research studied in the 5th class of high school of materials of morphology of the Kyrgyz language in the Kyrgyz linguistics. Here as one of a part of grammar is given data on morphology, her essence, an object of a research and a subject of studying.

The morphology research story in the Kyrgyz linguistics is here too told. Scientific works of K.Tynystanov, S.Davletov, S.Kudaybergenov, I.Abduliyev, T.Sadykov, A.Akunova, G.Eshimbekova and other scientists-linguists are for this purpose analyzed. We are sure that article could reflect

briefly achievements in a research of morphology of the Kyrgyz language for the last 70 years.

Key words: linguistics, grammar, morphology, research object, object of research, lexico-semantic, grammatical form, morpheme, root and affix, components, parts of speech, noun, adjective, numeral, verb, training material.

Баарыга жакшы белгилүү, грамматика тил илиминин – лингвистиканын сөз түркүмдөрү, сөз тутуму, грамматикалык категориялар, грамматикалык формалар менен грамматикалык маанилер, сөз айкашы жана сүйлөм жана анын түрлөрү жөнүндөгү өз алдынчалуу бир тармагы болуп эсептелинет. Ал өз кезегинде морфология жана синтаксис аттуу эки чоң бөлүмгө ажырымдалат. Тил илиминин бизди кызыктырган морфология бөлүмүнө келсек, «морфология» термини гректин «morphē» (форма) жана «logos» (окуу, илим) деген сөздөрүнөн келип чыгып, «грамматикалык форма жөнүндөгү окуу, илим» деген түшүнүктү билдирет. Бирок морфология жеке эле сөздөрдүн формасын изилдөө менен гана чектелбестен, сөздөрдүн формасы аркылуу туюндурулган грамматикалык маанилерди да изилдеп үйрөтөт. Дагы тактасак, «морфология – тилдин грамматикалык курулушунун алгачкысы, адепкиси эсебинде. Ал сөздүн грамматикалык касиеттерин, маанилерин ачып, изилдеп үйрөтөт. Сөздүн курамын (унгуну жана мүчөлөрдү), сөздүн жасалыш жолдорун, сөздүн сөз түркүмдөрүнө бөлүнүшүн, андагы өзгөчөлүктөрдү окутат».(1. 5)

Алып карасак, айыл, айылдын, айылга, айылда, айылдан сыяктуу сөз курулуштары грамматиканын морфология бөлүмүндө бир сөздүн ар башка формалары катары каралат да, алардын маанилериндеги өзгөчөлүктөр аныкталып, такталып берилет. Мисалы: айыл – атооч жөндөмөдө туруу менен заттын, нерсенин, кубулуштун, түшүнүктүн атын билдирет; айылдын – кайсы бир заттын, түшүнүктүн илик жөндөмөдөгү кайсы бир жакка, тарапка тийиштүү экендиги маанисин билдирет; айылга – кыймыл-аракеттин барыш жөндөмөдөгү затка, нерсеге карата алган багытын көрсөтөт; айылда – кыймыл-аракеттин жатыш жөндөмөдөгү затка, нерсеге карата алган ордун туюндурат; айылдан – кыймыл-аракеттин чыгыш жөндөмөдөгү заттан, нерседен келип чыгуу ордун билгизет.

Ошондой эле булардын ар-бирине -лар мүчөсү жалганат да, көптүк форма жасалат. Мунун негизинде жеке жана конкреттүү сөздөрдөн абстракт

цияланып, зат атоочтун көптүк түрүн жасаган грамматикалык аныктама иштелип чыгат.

Сөздөр грамматиканын морфология бөлүмүндө лексикалык-семантикалык жана грамматикалык бөтөнчөлүктөрүнө карай жалпылаштырылып, өз алдынчалуу топторго, тактап айтсак, сөз түркүмдөрүнө бөлүштүрүлөт, андан соң алардын ар бирине мүнөздүү тийиштүүлүктөгү категориялар менен белгилер аныкталып берилет.

Сөзүбүздү жыйынтыктасак, «морфология – сөз курамы (морфемалар), сөз түркүмдөрү, ар бир түркүмгө тиешелүү болгон грамматикалык категориялар, сөздүн грамматикалык формалары менен парадигмалары жөнүндөгү илим, грамматиканын бир тармагы» (11. 189) болуп эсептелинет.

Ошондой эле сүйлөмгө морфологиялык талдоонун эң бир төмөнкү чеги морфема менен белгиленсе, жогорку жеткен чеги сөз менен белгиленет. Ушундагы морфема сөздүн тутумундагы маани берүүчү эң кичине бирдик болуп эсептелинет. Байкалып тургандай, морфологиянын жогорку чеги сөз жана сөздүн грамматикалык формасы менен акырына чыгат. Демек, морфология сөздүн чегинен тышкаркы бирдиктерди изилдебейт, тилдин грамматикалык түзүлүшү да так ушул морфологиядан башталат. Жыйынтыгында морфологиянын негизги изилдөө объектилери болуп сөз тутуму (сөздүн уңгусу жана мүчөсү) жана сөз түркүмдөрү, алардын категориялары эсептелинет.

«Кыргыз тилинин морфологиясы» деген аталыштагы окуу китеби мектеп окуучулары үчүн алгач ирет окумуштуу-лингвист К.Тыныстанов тарабынан жазылып, 1934-жылы басылып чыккан. (2) Бул окуу китебинде сөз түркүмдөрүнөн тышкары кыргыз тилинин тыбыштык түзүлүшү менен сүйлөм курулушуна да орун берилип, сөздүн тутуму бир топ терең талданып көрсөтүлгөн. Мында К.Тыныстанов сөз түркүмдөрүн атоочтор жана этиштер деп өз алдынчалуу эки чоң топко бөлүштүрүп, алардын ар бирин андан ары карай тутумдук түзүлүшү боюнча топторго ажыратып окутууну сунуштаган. Так ушул иш-аракеттин өзүнөн эле алгачкы кыргыз тилинин морфологиясын түзүүдө окумуштуу-тилчи башка боордош тилдердин грамматикаларынын, бөтөнчө орус грамматикасынын түзүмдүк өзгөчөлүктөрүн толук түрдө сокур ээрчибей, кыргыз тилинин сөз, сүйлөм курулушунун айырмалуу бөтөнчөлүктөрүнө ылайык кандайдыр өз алдынчалуу грамматиканы түзүүгө умтулганы, ушуга атайын басым жасаганы байкалат. Анын бул кадамын нукура чыгармачылык эрдик, илимий гениалдуулук катары бааласа болот. Учурда колдонууда турган кыргыз тилинин грамматикалык терминдеринин басымдуу көпчүлүгүн К.Тыныстанов ойлоп таап, иштеп сунуштаганын белгилей кетүү парз. Ал иштеп чыгып, сунуштаган концепциялар, тил илиминин терминдери орус грамматикасына негизденген кыргыз тилинин грамматикасынын кийинки иштелмелерине башкы өзөк, негиз болуп кызмат кылганы анык. Эмгекте тактоону

талап кылган кыйла бир жагдайлар орун алып, башка элдердин тилдеринин грамматикаларынын түзүмдөрүнөн анын кескин айырмаланганынын бир орчундуу себеби үлгү аларлык, багыт берерлик окуу китептеринин, башка да лингвистикалык багыттагы илимий эмгектердин ал жылдары К.Тыныстановдун колуна жетиштүү тийбегени, балким, жарытып жазыла электиги менен да түшүндүрүлөт.(2)

Бирок бул улуу башталыш, тилекке каршы, андан ары өнүктүрүлбөдү жана такталып толукталбады. Ошол мезгил-доордун саясый кырдаал-себептеринин кесепетинен улам иш токтоп калбаганында, автор аны дагы да жогорку деңгээлге жеткире иштеп, сунуш кылары турулуу нерсе болучу. Жарыкка чыкканынан үч жыл өтүп-өтпөй К.Тыныстанов «улутчул» деп камакка алынып, мунун капшабы жараткан эмгектерине тийип, натыйжада аталган «Кыргыз тилинин морфологиясы» окуу китеби, аны менен катар «Кыргыз тилинин синтаксиси» окуу китеби да пайдалануудан алынып салынган. Кыргыз грамматикасына – анын бизди кызыктырган морфология бөлүмүнө арналып кийинки иштелген илимий эмгектер дээрлик орус тилинин грамматикасынын күчтүү таасири астында жазылып келди.

Кыргыз тилинин морфологиясы боюнча жогорку окуу жайлардын студенттери үчүн окуу куралдарынын алгачкыларынын бири эсебинде тилчи-окумуштуулар жамааты тарабынан жазылып, 1958-жылы жарык көргөн «Азыркы кыргыз тили» окуу китебин атап кетсе болот. Эмгек «Сөз жана анын бөлүктөрү» жана «Сөз түркүмдөрү» бөлүмдөрүнөн куралган.(3) Эмгекти карап чыгып, азыркы биздин учурдагы кыргыз тилинин морфологиясынан айырмалуу айрым деталдык, маалыматтык мүчүлүштүктөрдү жана терминдик так эместиктерди, аныкталардын жерине жеткире чечмеленбеген учурларын кездештирдик. Мисалы, бул окуу китебинде этиштин мамилелерине тийиштүү материалдар орун албаган. Ошондой эле этиштин өзгөчө формалары өзүнчө бөлүнүп аныкталбай, андан да кыймыл атооч «кыймыл-аракеттин аты» деп берилген.(3. 88–118) Ушуга окшогон мисалдарды дагы да келтирсе болот. Анткен менен, бүгүнкү кыргыз грамматикасынын (биздин мисалыбызда анын морфология бөлүгүнүн) негизги өзөгү так ошол өткөн кылымдын 50-жылдары, ал гана эмес К.Тыныстанов, И.Батмановдон (4) тарта ага чейин эле түзүлүп калыптанып баштаганы көрүнүп турат.

Автордук жамаат иштеген экинчи эмгек «Кыргыз тилинин грамматикасы (Морфология)» деп аталып, 1964-жылы жарык көргөн.(5)

1980-жылы басылып чыккан академиялык грамматикада (6) морфология алда канча кеңири, терең чагылдырылган. Ошол эле 1980-жылы тилчи-окумуштуулар: С.Давлетов менен С.Кудайбергеновдун «Азыркы кыргыз тили: морфология» окуу китеби жарык көргөн.(7) Бул аталган эмгектерде кыргыз тилинин морфологиясы биринчи жолу ар тараптуу, тереңден изилденип, тил илиминин бүгүн-

кү жогорку талаптарына ылайык иштелип чыгылган десек, түк дагы жаңылышпаган болор элек. Кыргыз тилинин морфологиясы боюнча кийинки жазылган илимий эмгектер так ушул эки бараандуу изилдөөгө таянып, аны өзөк катары пайдаланып жазылып келет. Айтмакчы, лингвистикалык багыттагы бул илимий китептер азыр республикабыздын китепканаларында бирден, экиден гана калып, библиографиялык сейрек адабияттардын эсебине киргизилген.

1997-жылы «Сорос-Кыргызстан» фондусунан окумуштуу-лингвисттер: И.Абдувалиев менен Т.Садыков биргеликте иштеген «Азыркы кыргыз тили. (Морфология)» окуу китеби жарык көргөн.(8) И.Абдувалиев бул окуу китебиндеги өзүнө тийиштүү материалдардын негизинде 2003-жылы жеке авторлугунда филологиялык факультеттердин студенттери үчүн деп «Кыргыз тили» аттуу китепти бастырып чыгарган.(9)

Окумуштуу-тилчи И.Абдувалиев кийинки жылдары кыргыз тилинин морфологиясына арнап атайын эмгек жазып, аны 2008-жылы жарыкка чыгарды. (10) Мында кыргыз тилинин грамматикалык түзүлүшүнүн бир топ маселелери боюнча ийгиликтүү илимий изилдөө иштери аткарылып, кыргыз тилинин морфологиясынын сөз тутуму, зат атооч, сын атооч, этиш деген сыяктуу бөлүмдөрүнө олуттуу тактоолор, толуктоолор киргизилген. Мисалы, зат атоочтун адамзаттык жана адамзаттык эмес топтору, сын атоочтун өзгөрбөстүгү, этиштин маанилик топтору, сөз мүчөлөрү, сөз мүчөлөрүнүн орун тартиби өңдүү маселелердеги саамалык жаңылыктар кыргыз тилинин грамматикалык түзүлүшүнүн аглютинация кубулушу деңгээлинде такталгандыгын айтып турат. И.Абдувалиевге бул «Кыргыз тилинин морфологиясы» аталыштагы китебин жаратууда жогоруда аталган академиялык басылыш «Кыргыз адабий тилинин грамматикасы (1980)» менен С.Давлетов, С.Кудайбергеновдордун «Азыркы кыргыз тили: морфология (1980)» аттуу эмгеги башкы өзөк, негизги жол көрсөткүч китептер катары кызмат кылганын белгилей кетмекчибиз.

Кыргыз тилинин морфологиясынын материалдарын камтыган эмгектердин бараандууларынын акыркыларынын бири, бул багытта көп жылдык изилдөөлөрдүн жыйынтыкталышы катары автордук жамаат тарабынан даярдалып, 2015-жылы жарык көргөн «Кыргыз тилинин жазма грамматикасын» атай кетсе болот.(11) Кыргыз тилинин морфологиясынын материалдары бул эмгектин 189–420-беттеринде камтылган. Китептин авторлорунун курамы төмөндөгүдөй: Давлетов С. – Тактооч; Кудайбергенов С. – Морфология жөнүндө жалпы түшүнүк, Грамматикалык категория, Грамматикалык маани жана грамматикалык форма, Сын атоочтун жасалышы, Этиштин жасалышы, Этиштин морфологиялык жол менен жасалышы, Этиштин синтаксистик жол менен жасалышы, Этиштин синтаксистик жол менен

жасалышы, Атооч уңгулуу татаал этиштер, Этиштик уңгулуу татаал этиштер, Кыймыл-аракеттин өнүгүшүн жана багытталышын билдирүүчү этиштер, Мамиле категориясы, Этиштин жак категориясы, Сырдык сөздөр; Кудайбергенов С., Турсунов А. – Этиш жөнүндө жалпы түшүнүк; Мураталиев М. – Атоочтуктар, Байламталар; Мураталиева Ж. – Ынгай категориясы, Кызматчы сөз түркүмдөрү, Жандоочтор; Мусаев С. – Атоочтук түрмөктөр; Орузбаева Б. – Сөз жөнүндө жалпы түшүнүк, Сөз курамы, Сөз жасоо жолдору, Сөз жасоонун айкашуу ыкмасы, Сөз жасоонун лексикалык-семантикалык ыкмасы, Сөз жасоонун фонетикалык ыкмасы, Сөз жасоонун морфологиялык ыкмасы, Зат атоочтун жасалышы, Зат атоочтон зат атооч жасоочу курандылар, Этиштерден зат атоочторду жасоочу курандылар, Өткөн чак; Садыков Т. – Сөз жасоо, Жөнделүш жана анын типтери, Ат атооч, Тууранды сөздөр; Саргбаев К. Сөз түркүмдөрү; Тойчубекова Б. – Кыймыл атоочтор; Турсунов А. – Зат атооч: жалпы мүнөздөмө, Зат атоочтун маани жактан топторго бөлүнүшү, Конкреттүү жана абстракттуу зат атоочтор, Жамдама зат атоочтор, Буюмдук зат атоочтор; Сан категориясы, Таандык категориясы, Жакчыл таандык мүчөлөр, Таандык мүчөлөрдүн чыгыш теги жөнүндө, Жалпы таандык мүчө, Жак категориясы, Жөндөмө категориясы, Чак категориясы, Учур чак, Келер чак, Чакчылдар, Бөлүкчөлөр, Модалдык сөздөр; Үмөталиева Б. – Сын атооч; Чечейбаева Н. – Сан атооч. Байкалып тургандай, бул илимий топтомдун курамын жалпы кыргыз тили илиминин, мунун ичинде кыргыз тилинин морфологиясынын изилдениши жаатындагы акыркы 60 жыл ичинде жазылып-түзүлгөн эмгектери түзөт.

Адабияттар:

1. Акунова А., Чокошева Б., Эшимбекова Г. Азыркы кыргыз тили. Морфология: Жогорку окуу жайдын студенттери үчүн. – Б., 2009. – 150 б.
2. Тыныстанов К. Кыргыз тилинин морфологиясы. 5-жана 6-жыл үчүн тил сабактары. – Б., 1996. – 108 б.
3. Азыркы кыргыз тили. II бөлүм (Сөз түркүмдөрү). – Ф.: Кыргызокуупедмамбас, 1958. – 160 б.
4. Батманов И.А. Части речи в кирг. языке. – Ф., 1936.
5. Кыргыз тилинин грамматикасы. (Морфол). – Ф., 1964.
6. Кыргыз адабий тилинин грамматикасы. 1-бөлүк. Фонетика жана морфология. – Ф.: Илим, 1980.
7. Давлетов С. Кудайбергенов С. Азыркы кыргыз тили: морфология. – Ф., 1980. – 236 б.
8. Абдувалиев И., Садыков Т. Азыркы кыргыз тили. (Морфология). – Б., 1997.
9. Абдувалиев И. Кыргыз тили. – Б., 2003.
10. Абдувалиев И. – Кыргыз тилинин морфологиясы: «Кыргыз тили жана адабияты» адистиги боюнча жогорку окуу жайлардын студенттери үчүн окуу китеп. – Б., 2008. – 284 б.
11. Кыргыз тилинин жазма грамматикасы. Азыркы кыргыз адабий тили. – Б.: «Аврассия Пресс», 2015. – 704 б.

Рецензент: к.п.н., доцент Оторбаев Б.К.